

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

УДК 94: 271.2 – 47 (477 – 25) "18/19"

Марина Кругляк
(м. Житомир)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ДУХОВНІЙ ШКОЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ)

На основі аналізу наявних рукописних та опублікованих матеріалів зроблено спробу відтворити особливості організації навчального процесу в Київській духовній академії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор робить висновок, що, попри догматизм у викладанні та домінування богословських дисциплін у навчальних програмах, академія готувала висококваліфікованих спеціалістів, із широким світоглядом та міцними знаннями в галузі світських дисциплін.

Ключові слова: Київська духовна академія, богослов'я, кандидат, магістр, семестровий твір, казеннокоштовний студент, сторонній слухач.

Київська духовна академія (1819 – 1917) протягом не дуже тривалого періоду свого існування залишалася єдиним центром вищої духовної освіти підросійської України. Якщо ж узяти до уваги той факт, що цей навчальний заклад був правонаступником заснованого ще ХVІІ ст. та відомого на всю Європу високим рівнем викладання Києво-Могилянського колегіуму, що 1701 року здобув статусу академії, приїдемо до висновку, що КДА була найстарішим центром вищої освіти підросійської України. Підпорядкована св. Синоду, академія була складовою загальної освітньої системи Російської імперії поруч з іншими навчальними закладами різного підпорядкування (Міністерства народної освіти, Міністерства торгівлі та промисловості, військового відомства тощо).

Після революційних перетворень 1917 р. у новоствореній атеїстичній державі, звичайно, не знайшлося місця для вищої духовної освіти, а дослідження з історії академії, відповідно, не проводилися. Тому сучасні науковці можуть послуговуватися, у першу чергу, значним фактичним (рукописним та опублікованим) матеріалом дореволюційного періоду, що зберігається насамперед в Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського – Інституті рукопису (фонди № 160 – Київська духовна академія, № 175 – особовий фонд Ф. І. Титова тощо), відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, де містяться каталоги бібліотеки КДА. До даних джерел належать праці викладачів закладу, присвячені історії КДА різних періодів (В. Ас-

коченського, І. Малишевського, Ф. Титова), звіти про діяльність академії, спогади випускників (В. Рибинського, П. Руткевича) і т. і.

На жаль, науковці незалежній Україні мало уваги приділяють цій проблемі. Одна з причин цього – значний обсяг джерел, які потребують систематизації (як, наприклад, в Інституті рукопису). Тому в сучасній Україні комплексного дослідження з історії Київської духовної академії досі не зроблено. Можемо вести мову про висвітлення лише окремих сторін діяльності навчального закладу та його викладачів, поодинокі публікації спогадів випускників КДА (уривок із мемуарів В. Рибинського) та про спроби написання біографій найвидатніших представників вищої духовної школи. Власне, історія КДА цікавить лише київських науковців, серед яких відзначимо плідну діяльність В. Ульяновського та Н. Шип. Недослідженість історії КДА, власне, і є однією з причин звернення до цієї проблематики. Окрім історичного аспекту, наша розвідка є актуальною і з педагогічного погляду. Адже активні процеси реформування вищої школи незалежної України ставлять на порядок денний завдання вироблення якнайефективнішої освітньої системи, що базувалась на здобутках вітчизняної та зарубіжної педагогіки. Саме через це просто необхідним є вивчення досвіду організації навчального процесу Київської духовної академії як одного з найвідоміших вищих навчальних закладів дореволюційної Росії.

Отож, метою нашого дослідження є аналіз особливостей організації навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. для використання його здобутків у сучасній освітній системі.

Внутрішнє життя Київської духовної академії зазначеного періоду регламентувалося Статутами духовних академій 1869, 1884 та 1910 рр. та різноманітними правилами. Відповідно до Статуту 1869 р. основне завдання КДА полягало в наданні вищої богословської освіти в дусі православ'я, для преосвященного служіння церкві, а також у підготовці викладачів для духовних навчальних закладів [14, с. 1]. Зазначений документ на перший кін ставив завдання розвитку церковної науки, бо передбачав спеціалізацію академістів за трьома відділеннями: богословським, церковно-історичним та церковно-практичним. Після трьох років навчання студенти мусили писати кандидатські твори і складати загальні іспити, і лише кращі з них залишалися для продовження навчання на четвертий рік. До того ж академія отримала право запроваджувати нові дисципліни та влаштовувати публічні захисти наукових робіт. Даючи характеристику умовам, за яких відбувалося навчання відомого випускника, а згодом викладача КДА Степана Голубєва (1870 – 1874 рр. навчання в академії), сучасний український дослідник релігії та церкви В.І. Ульяновський зазначає, що "в її історії розпочався новий період, ознаменований розвитком усіх сфер богослов'я та церковної історії, піднесенням наукового рівня викладання й творчості професорів та студентів Академії, появою серйозної наукової критики у сфері дослідження Церкви" [13, с. 22–23]. Таким чином, продовжує дослідник, небогословські науки почали превалювати над суто богословськими студіями, а через наукове спрямування діяльності закладу на другий план відійшла підготовка кадрів духовенства, що відкрило шлях до академій тим, хто не мав наміру висвячуватися в сан чи приймати монашеський постриг [13, с. 23].

Оскільки здійснення навчального процесу неможливо без його об'єкта, що одночасно виступає і його суб'єктом, тобто тих, хто навчається (студентів), необхідним постає завдання дати загальні соціальні характеристики вихованців КДА та простежити, яких змін вони зазнали із дією Статуту 1869 р. Кількість вступників до академії, зазвичай, не була високою; найчастіше це були випускники семінарій православного сповідання. Так, за приблизними підрахунками, протягом першого десятиліття (1819 – 1831 рр.) існування академії до неї вступило 219 осіб, у 1831–1841 рр. – 294, у третьому десятилітті – 321 особа. Потім через привабливість вищої світської освіти кількість вступників зменшується: 247 у 1851–1861 рр. та 211 у п'ятому десятилітті існування академії [12, с. 66]. Проте потім, через значні обмеження вступу до університетів для випускників духовних семінарій, кількість вихованців академії

зростає. Протоієрей Петро Руткевич згадує, що його курс (вступники 1879 р.) був першим багатолюдним: в академію було прийнято 50 осіб, з них 32 пансіонерами і 18 своєкоштними. Київська семінарія направляла тоді чотирьох студентів на казенний кошт, із них лише один відмовився вступати, обравши священний сан і єпархіальну службу [8, с. 2–3]. Зазначимо, що в академії вчилися також іноземці, найчастіше – південні слов'яни, які користувалися певними привілеями. Так, у другій половині 1887 р. з'явилося до вступу 38 абітурієнтів, з яких 4 були іноземцями (2 болгар та 2 австрійські серби). Із 34 російських студентів 19 прибули за призначенням начальства, а – 15 за власним бажанням. У результаті вступних випробувань на I курс прийнято 32 російських студенти та 4 іноземці. Проте вже протягом навчального року за особливим розпорядженням Синоду на I курс включили трьох іноземців – грека, чеха та серба. А загалом на чотирьох курсах вчилася 162 студенти, з яких 30 були іноземцями [4, с. 5]. У 1884/1885 навчальному році в академії вчився також студент з Японії [10, с. 43]. Цікаво, що спочатку кількість іноземців була незначною, і вони рідко коли закінчували академію, проте, починаючи з 1860-х рр., кількість іноземних студентів починає збільшуватися, причому деякі з них закінчували академічний курс із бездоганними успіхами та отримували найвищий академічний ступінь магістра богослов'я (румун Мелхіседек Стефанеску, серб Михаїл Іоаннович) [2, с. 135; 12, с. 68]. Однією з причин стрімкого зростання серед студентів академії кількості сербів була заборона місцевого уряду відправляти молодь на навчання до паризьких та німецьких університетів через боязнь поширення на неї панівних у закордонних вузах вільнодумних ідей. Відомо, що князь Карагеоргійович наказав надалі відправляти молодих сербів для здобуття вищої освіти виключно в Росію, на що з боку останньої не було жодних заперечень [1, с. 269].

Згідно із звітом академії за 1887/1888 навчальний рік, за соціальним походженням переважна більшість російських студентів (123 особи) були дітьми церковнослужителів, 5 – чиновників, 2 – міщан, 1 купецький син та 1 син селянина [4, с. 5]. Російські студенти були, як правило, казеннокоштними: із 132 лише троє користувалися стипендіями, установленими при академії для своєкоштних. Що ж стосується іноземців, то лише четверо були своєкоштними, інші 26 мали тимчасові стипендії, особисто для кожного призначені. Особливістю академії було те, що ні своєкоштні студенти, ні сторонні слухачі не сплачували за слухання лекцій [4, с. 5; 14, с. 2].

Вступні випробування відбувалися раз на рік наприкінці серпня – на початку вересня. Програми та кількість дисциплін, з яких екзаменувалися, за винятком профілюючих богословських, час від часу коригувалися. Наприклад, у 70–90-ті рр. абітурієнти мали написати три твори (до цього писали один твір): богословського, філософського та літературного характеру. Теми творів викликали певне занепокоєння молоді: самі по собі не складні, вони все ж, на думку П. Руткевича, мали абстрактний та відірваний характер. "...ми ... знайомі були і з теорією Дарвіна, яка в наші семінарські роки користувалась особливим кредитом і славою, – і раптом нам запропонували писати на відомий вислів апостола Павла про кичливий розум... Досить багато серед нас – вступників в Академію студентів – було таких, які вперше чули ці слова Апостола" [8, с. 4]. Тема з філософії мала більше психологічний характер – про самоусвідомлене "Я" особистості. Тема з літератури так само розчарувала абітурієнтів: очікували на аналіз твору російських письменників, а отримали "Чи є справедливим судження древніх: "Nemo orator, nisi viz bonus". Цікаво, що деякі абітурієнти, в тому числі і призначені, відмовилися складати далі вступні іспити [8, с. 5]. В. Рибинський (1881–1884 рр. навчання) пригадує свої теми творів: "За яких умов читання та вивчення Слова Божого є найпліднішим?", "Якщо існує щире вчення про Бога, світ і людину, чи не є зайвим займатися філософією?" та "Яке значення має історія російської літератури для богословської освіти?" [6, с. 156].

Після письмових іспитів склали усні: з догматичного богослов'я, загальної церковної історії, двох стародавніх мов та, (в різні часи), психології або логіки) [7, с. 156; 8, с. 5].

Від екзаменів указом Св. Синоду (1876 р.) звільнялися особи, які закінчили університет і бажали вступити в академію своєкоштными студентами, а ті з них, хто хотів навчатися на казенному утриманні, зараховувалися за кількістю балів нарівні з іншими.

Св. Синод, намагаючись усунути різнобій у порядку екзаменування вступників, наприкінці 1901 р. видав указ, за яким встановлювалися єдині правила: екзамени в межах семінарського курсу з Св. Письма (Старого і Нового Завіту), догматичного богослов'я, церковної, загальної і російської історії, однієї з давніх мов (на вибір студентів), а також написання творів на визначені теми з морального богослов'я, філософії та релігійних повчань [16, с. 64].

Після складання іспитів здійснювався запис студентів за відділеннями, яких згідно зі Статутом 1869 р. було три: богословське, церковно-історичне та церковно-практичне (за Статутом 1884 р. ці відділення ліквідовувалися). Більше студентів записувалося на церковно-історичне відділення. Після цієї процедури інспектор знайомився зі списками студентів, складався розклад казеннокоштних студентів за занятими кімнатами, вказувалися номер гардеробу, ліжка в спальній кімнаті і скриньки в їдальні, які діяли протягом року [8, с. 7–8].

Навчання в академії розпочиналося у вересні – наприклад, 1899 року – 6 вересня [6, с. 74]. Найпоширенішою формою організації навчання були лекції, які тривали з 9 години ранку до 2 години дня, тобто в день було в середньому 3–5 лекцій [6, с. 89]. За статутом 1869 р., лекції з кожного предмета розподілялися Радою таким чином, аби не трьох перших курсах було не менше 18, а на четвертому – не менше 9 лекцій на тиждень загальною тривалістю однієї в годину [14, с. 26]. Згідно зі звітом за 1896/1897 навчальний рік для студентів I курсу було призначено 28, II курсу – 29, III – 22 і для IV – 12 лекцій на тиждень [5, с. 32]. За часів дії Статуту 1869 р. всі предмети ділилися на загальнообов'язкові та спеціальні. До загальнообов'язкових належали Священне Письмо Старого і Нового Завітів (останній з третього курсу), психологія, логіка, метафізика та філософія, педагогіка (на третьому курсі), дві стародавні мови та одна нова; спеціальні предмети на кожному відділенні були свої, наприклад, на церковно-практичному відділенні – гомілетика і пастирське богослов'я, літургія та церковна археологія, канонічне право, російська мова та слов'янське нареччя, російська та зарубіжна літератури; на церковно-історичному відділенні – всесвітня та церковна історія; на богословському – всі богослов'я, єврейська мова та біблійська археологія [8, с. 11]. Якщо деякі студенти дозволяли собі прогуляти лекції із загальнообов'язкових предметів, то невідвідування спеціальних просто не допускалося. Дозволялося також відвідування лекцій іншої спеціальності. Після прийняття Статуту 1884 р. предмети поділили на дві групи – загальнообов'язкові (Священне Письмо Старого та Нового Завітів, біблійська історія, вступ до богословських наук, догматичне богослов'я, моральне богослов'я, патристика, загальна церковна історія, історія російської церкви тощо) та предмети паралельних груп (загальна стародавня громадянська історія, загальна нова громадянська історія, теорія словесності та історія зарубіжних літератур, російська і церковнослов'янська мови та історія російської літератури, грецька, латинська мови, а також французька, англійська та німецька мови) [6, с. 16–17].

Із усіх загальнообов'язкових предметів у 70-ті найбільшою відвідуваністю відзначалися лекції зі Святого Письма Старого Завіту (ректора єпископа Михайла) та філософії (П. І. Ліницького). Лекції читали в студентській залі, яка ледь уміщувала всіх бажаючих. Запис лекцій здійснювався двома стенографами-студентами по черзі (на тиждень було три лекції з кожного з цих предметів), які потім диктували свої записи наступному студенту-переписувачу. Студент сплачував по 2 руб. кожному стенографу за півріччя, ці гроші зазвичай збирав староста курсу. З інших загальнообов'язкових

предметів записи лекцій велися приватно тими, хто бажав, хоча за плату курсу передавалися лекції колишніх записів. Що стосується записів лекцій зі спеціальностей, то їх вели зазвичай два студенти, які потім переписували свої лекції і віддавали на зберігання старості курсу. Крім цих нотаток, черговий студент вів ще конспективні записи лекцій професора в загальному журналі, окремому для загальнообов'язкових та спеціальних предметів, які за підписом професора, котрий читав лекції, передавалися черговим студентом до інспекції, від якої отримувався перед початком лекцій [8, с. 9–10].

Свої думки з приводу викладання в академії висловив В. Рибинський: "Лекції читались із зошитів, крім того, ніхто з лекторів не догодив нам своєю дикцією та ораторськими прийомами" [7, с. 157]. Багато викладачів змушені були читати предмети, з яких не спеціалізувалися, наприклад, С. Т. Голубев, який викладав читав історію російського розколу, за 35 років свого викладання не написав жодної статті із свого предмета. Лекції свої читав небало, часто їх пропускав, іспити приймав із максимальною швидкістю і поблажливістю, майже всім ставлячи п'ятірки [7, с. 164]. Чи взяти такі характеристики викладачів: "...на кафедрі, як і багато-хто інший, потрапив випадково" (про О. І. Булгакова), "потрапив на кафедру лише завдяки якимсь родинним зв'язкам з єпископом Сильвестром", лекції якого відвідували лише через те, що він був інспектором (про І. М. Королькова). Проте були викладачі, яких студенти дуже поважали: професор латинської мови М. М. Дроздов, викладач естетики і теорії словесності М. І. Петров та ін [7, с. 161, 171].

Другою формою навчання студентів було написання семестрових творів як із загальнообов'язкових (Священного Писання Старого Завіту, психології, філософії, проповіді), так із спеціальних предметів (з літератури та слов'янських нарід для практиків) [8, с. 12–13]. П. Руткевич пригадує, що написання твору з філософії вимагало звернення до іншомовних джерел (цього вимагав лектор П. І. Ліницький). З літератури довелося писати твір за романом М. Чернишевського "Що робити?". З курсу слов'янських нарід студенти читали праці Пипіна, Шафарика, Буслаєва [8, с. 14].

Студенти академії 70-х – початку 80-х рр. писали семестрові твори тільки на I та II курсах. На третьому курсі вони займалися написанням кандидатського твору. Ф. І. Титов згадує, що курсовий твір на ступінь кандидата богослов'я йому довелося писати зі Св. Писання під керівництвом професора С. М. Сольського: "Теми, що оголошувалися професорами без всякого узгодження із студентами, розподілялися ними за випадковими чинниками, іноді навіть за допомогою жеребу. На основі давнього звичаю, найкращі студенти обирали для себе (або ж їм прямо пропонувалися товаришами) теми "з посібниками, написаними іноземними мовами" (німецькою, французькою та англійською)". Тому, хоча у Федора Івановича Титова були симпатії до тем з російської церковної історії, проте, на основі вказаної традиції, він повинен був писати дисертацію про перше послання св. ап. Павла до Фессалонікійців, а потім, коли його твір було визнано доволі задовільним, і переробляти його для представлення на ступінь магістра богослов'я" [11, с. 10]. Написання твору забирало багато часу, тому всі запити академічного життя відходили на другий план. Лекції загальнообов'язкових предметів відвідували студенти по черзі з усіх відділень. Більше слухачів було в того лектора, який був вимогливішим на екзамені. З боку інспекції знижувалися вимоги, наприклад, невідвідування ранкової та вечірньої молитви не завжди каралося. Таким чином, створювалося привілейоване становище для студентів третього курсу [8, с. 27]. Після його закінчення студенти подавали свої кандидатські твори і в разі успішного захисту ставали кандидатами богослов'я. А вже на IV курсі кожен обирав окрему групу предметів, у яких спеціалізувався. Наприклад, С. Голубев слухав церковну та громадянську історію, які разом із ним вивчали ще двоє студентів. Таким чином, повний рік лекції читали лише для трьох студентів [13, с. 40]. Іноді професор читав лекції в занятних кімнатах студентів, де також питав про підготовку до складання екзамену на магістранта, рекомендував посібники, вимагав звіти про прочитане, іноді – письмові реферати. Протягом року четвертокурсники знайомилися

з літературою предмета та його постановкою в семінаріях, вивчали семінарські плани та підручники. У кінці навчального року необхідно було подати професорам обраного предмета докладні програми пройденого, за якими студентів питали на випускному екзамені. Після екзаменів потрібно було написати три лекції – дві за власним вибором зі спеціальних предметів і одну – за призначенням професора, подати лекції декану відділення у вказаний термін і виголосити їх із кафедри, без зошита, у присутності професорів. Ті, які справлялися на задовільно, отримували права магістранта, тобто звільнялися від нового усного випробування на звання магістра, якщо подавали магістерський твір [8, с. 3]. Таким чином, система індивідуальної освіти, що діяла в академії, дозволяла працювати в персональному режимі, розвиваючи необхідні навички та знання слухачів. Доказом ефективності подібної системи організації навчання служать результати ревізії, здійсненої 1874 р. за завданням св. Синоду архієпископом Литовським Макарієм (Булгаковим). 25–30 квітня за його участі були проведені іспити, зокрема з історії філософії, російської громадянської історії, російської церковної історії, біблійної історії, загальної нової громадянської історії і 2 травня – із Священного Письма Нового Завіту (серед випускників церковно-історичного відділення). У поданому 20 червня до св. Синоду звіті Макарій визнавав КДА "з усіх сторін її управління в задовільному стані", зауваження ж мали суто персональний характер [13, с. 45].

Проте політичні зміни в країні, пов'язані із трагічною загибеллю імператора Олександра II (1881 р.), змусили переглянути Статут вищих навчальних закладів, у тому числі і духовного спрямування. Одночасно з університетським почав діяти і новий Статут духовних академій. За ним студенти I–III курсів мали написати 3 твори та одну проповідь. Згідно із звітом за 1898/1899 навч. р. студенти I курсу писали твори з психології, теорії словесності та стародавньої громадянської історії і Св. Письма Старого Завіту; студенти II курсу – з патристики, вступу до богословських наук і логіки та метафізики; студенти III курсу – з догматичного богослов'я, морального богослов'я та Св. Письма Нового Завіту. Студенти перших трьох курсів проповіді писали в один строк – з 10 вересня до 4 жовтня; для написання кожного з творів відводилося по 2 місяці – з 4 жовтня до 1 грудня, з 1 грудня до 3 лютого і з 3 лютого до 30 березня. Що стосується студентів IV курсу, то вони писали один твір для отримання вченого ступеня магістра (подавали його до 1 квітня). До того ж студенти мали представити по одній проповіді. Наведемо деякі з тем творів: "Вчення блаженного Августина про Церкву", "Погляди В. С. Соловйова на римське католицтво", "Психологія гріха за творами Достоевського та її оцінка з позиції християнської аскетичності" тощо [3, с. 109–112]. Найкращі з проповідей студентів III та IV курсів проголошувалися авторами в церкві Братського монастиря, на ранній або пізній літургії [6, с. 92].

Читання книг згідно із Статутом 1884 р (§ 121 та 127) було вказане як одне із занять студентів. Книги треба було брати з Академічної або студентської бібліотеки, склад і поповнення яких перебували під наглядом ректора.

Остання форма занять студентів – підготовка їх до репетицій та річних екзаменів. Репетиції було введено постановою Ради від 26 жовтня 1884 р. Їхня мета – заохочення студентів до більш уважного слухання лекцій, репетиції сприяють більш ґрунтовному засвоєнню наук, а наставникам дають засіб для перевірки занять студентів і оцінки їхніх успіхів [6, с. 94]. До 1884 р. через відсутність репетицій засвоєння матеріалу здійснювалося напередодні екзамену. "Починалися посилені заняття – групами і поодиночці – академічними лекціями, яких цілі купи лежали на столах занятних кімнат і яким вівся суворий запис, коли студент брав ту чи іншу лекцію, – згадував П. Руткевич. – От коли ми просиджували за лекціями дні і ночі, надриваючи своє здоров'я, і заслуговували на назву "трудоарів". Перед моїми очима у всій яскравості стоїть картина, як по алеях академічного садка ... занятних кімнатах, на стільцях та столах сиділи студенти над вивченням лекцій, сиділи, здавалось, не по 24, по 48 годин на добу!" [8, с. 11].

Річні випробування складали 1899 р. з 28 квітня до 3 червня перед особливими комісіями. По суті, це були випускні іспити для четвертокурсників та перевідні для тих, хто закінчував I–III курси.

На початку XX ст. більше місця в навчальному процесі почали відводити вивченню різних мов. Так, згідно із звітом академії за 1912/1913 навчальний рік лекції читали в ранкові години з 9 до 2 години дня; а з 4 до 6 год. вечора викладалися французька та німецька мови і читали лекції з церковнослов'янської та російської мов [3, с. 108–109]. А 1913 р. Св. Синод дозволяє Раді Академії ввести студіювання єврейської мови як обов'язковий предмет для студентів першого курсу [9, с. 449]. З'явилася нова форма навчання – практичні заняття, яка полягала в тому, що студенти під керівництвом наставників вивчали джерела наук та навчальні посібники, розбирали найважливіші твори з літератури, предметів, знайомилися з підручниками та навчальними посібниками для викладання наук у семінарії [3, с. 108–109].

Навчальний процес у Київській духовній академії, попри надмірний догматизм та не завжди високий фаховий рівень викладачів, відзначався досить високою ефективністю. Студентство вищого духовного закладу, незважаючи на значну кількість дисциплін богословського характеру, долучалося до здобутків світової науки та суспільної думки, знайомилося на заняттях із сучасними творами російської літератури. Академія готувала справді висококваліфікованих фахівців, доказом чого може слугувати той факт, що із стін ВНЗ вийшли батько відомого українського історика М. Грушевського Сергій Федорович та його дядько Марко, український етнограф, історик та громадський діяч Ю. Січинський, письменник та публіцист О. Лотоцький, церковний діяч першої чверті XX ст. В. Чехівський та інші. Київська духовна академія мала характер міжнародного науково-освітнього закладу, її культурно-освітнє значення в історії східних слов'ян є незаперечним.

Список використаних джерел та літератури

1. Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ея, в 1819 году. – Спб, 1863.
2. Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. 28 сентября 1869 года. – К., 1869.
3. Речь и отчет о состоянии Императорской Киевской духовной академии за 1912/1913 учебный год. – К., 1914.
4. Речь и отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1887–1888 учебный год. – К., 1889.
5. Речь и отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1896–1897 учебный год. – К., 1897.
6. Речь и отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1899–1900 учебный год. – К., 1900.
7. Рибинський В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади // Хроніка-2000. – 1997. – № 17/18. – С. 154–180.
8. Руткевич П. Академические годы (воспоминания о Киевской академии за 1879–83 гг.) // Институт рукопису (ІР) НБУВ. – Ф. 160. – № 1852.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001.
10. Списки студентів Київської духовної академії. 1871–1886, 1907–1923 роки // ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 904.
11. Титов Ф. И. Автобиография // ІР НБУВ. – Ф. 175. – № 1.
12. Титов Ф. И. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915): Историческая записка // ІР НБУВ. – Ф. 175. – № 41/2.
13. Ульяновський В. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах. – К., 2007.
14. Устав православных духовных академий. – Царское Село, 1869.

-
15. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 91–105.
 16. Шип Н. А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 63–76.

SUMMARY

This article deals with the attempt of the reconstruction of the features of the educational process at the Kyiv Spiritual Academy in the end of the 19 – th the beginning of the 20 – th centuries on the basis of the analysis of the existing hand-written and published material.

The author comes to a conclusion, that despite severe dogmatism and domination of the theological disciplines in curricula, the academy prepared highly qualified specialists, with a wide outlook and deep knowledge in the field of the secular disciplines.

Key words: *the Kyiv Spiritual Academy, theology, candidate, master, a term composition, free of charge student, free audience.*